

A KÜLTŐRŐL SZÓLTAK...

Bori Imre

I.

Az irodalomtörténeti monográfia szerkezeti felépítettségével, higgadt modorával, sok-szemponútúságával az irodalomtörténetírásnak nemcsak sajátos műfaja, de egyik legszebb, az irodalomtörténész képességeit jól kihasználó feladatvállalása is. Arányokat kedvelő, sőt követelő forma, s a jó monográfiában élet és mű kerül olyan egyensúlyi állapotba, amelyből azután az irodalomtörténész végső összhangját tudja „kiugratni” mindannak, amit egy-egy írói élet műalkotásokba rögzített. Más szóval: az irodalomtörténeti monográfia az irodalomtörténeti szintézis egyik sajátos formája: nemcsak részleteiben, de a részek összhangjában is több annál az irodalomtörténeti „aprómunkánál”, amit soraiiba, bekezdéseibe, részleteibe beolvaszt, hiszen a monográfus természetrajzában a legfőbb erények egyike éppen az „összszénézés”, az a képesség, hogy életet és művet „lásson” együtt, s ennél is tovább menve, nemcsak a művek elemzésének koncepcióját kell kialakítania, hanem az írói életet is ilyen koncepcióként kell felfognia: az alkotás egy nemeként, s míg a monográfus az életrajz területéről összegyűjti, feldolgozza és megállapítja adatai arányait, s elhelyezi azokat az „élet” koncepciójában, addig értelmezi is az életet, amelynek vizsgálatána vállalkozott, minduntalan egymásba játszva életet és művet, embert és alkotást, figyelve, hol alakul ki harmónia, hol feleselnek disszonáns szókamok egymással, hol tagadja egyik a másikat.

Az irodalomtörténeti monográfia ellenpontjait s mégis harmonikus egységét célozza az a pályakép is, amelynek első kötete nemrégiben jelent meg. A szerző József Attila pályája rajzát ígéri*: „Úgy gondoljuk ugyanis — írja a kötet bevezetőjében — az élet — a maga törvényszerűségeivel s véletleneivel is — mintegy közvetítő, mű és kor, költészet és társadalom között; az alkotó életútja, sorsa magyaráz sok művet, tesz világhossá sok körülményt. S természetesen úgy gon-

* Szabotcsi Miklós: *Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése.* Bp. 1963.

doljuk, maga az életút sem véletlenek halmaza: bármilyen áttetten s bonyolultan, de tükröződnek benne a kor, a társadalom törvényei is. Igyekszünk hát az életút megrajzolásakor az általánost s az egyedit is figyelembe venni: az egyéni életpálya mellett a kort is megrajzolni — általában abban a mértékben, ahogyan az egyre növvő s tudatosodó fiatal József Attila láthatta. S ugyanúgy: igrkekszünk nemcsak egyetlen költői életutat rajzolni, hanem egy fiatal költő útja mellett — s azon keresztül — sok más fiatal útjára is utalni, s ismét csak általános törvényszerűségeket...” (5—6. o.) Ám idézetünk arra is rávilágít, hogy Szabolcsi Miklós könyve több is, kevesebb is akar lenni harmonikus „pályaképnél”, azaz: már a bevezetőben azt a többletet ígéri, ami miatt műve „arányossága” csorbát szenved, ami miatt „kevesebb” lesz a költői pálya rajza, éppen azzal az „általánosítási” törekvéssel, amit a bevezetőben fejtett ki: az életútban a társadalom törvényeinek tükrözését is szemlélni akarja, mint ahogy a „fiatal költő útja” mellett „sok más fiatal útjára is utalni” akar — s „utal” is, feláldozva mind műfaja arányosságra törvő sugallatait, mind pedig azt, amire tulajdonképpen vállalkoznia kellett volna: József Attila költészete (esetünkben fiatalkori költészete) „statisztikailag is teljes, komplex nyelvészeti-irodalmi szempontú feldolgozását”, hiszen előszavában azt mondja, hogy „szó-kincs-, mondathasználat-, versforma-vizsgálat terén még lett volna tennivaló; de az a szándékunk, hogy ezeket a vizsgálatokat a már érettebb, kiforrottabb költő műveivel kapcsolatban végezzük el”. Ebből pedig az következik, hogy a fiatal József Attila költői pályaképének e szakasza („Ebben a könyvben József Attila életének és költői fejlődésének rajzát szeretnénk adni — tizennyolc éves koráig, 1923 őszéig” — írja a könyv első mondatában!) ezután sem lesz teljes, mert a tizennyolc éves koráig írott verseinek szükséges „irodalmi” elemzését nem akarja elvégezni.

Szabolcsi Miklós művének alapvető jellegzetessége tehát éppen abban nyilvánul meg, hogy az „irodalomszempontúság” kizorul, pontosabban kívül esik érdeklődésének körén, s csak úgy szerepel a „pályaképben”, s József Attiláról lévén szó, a költői pályaképben, amennyiben a figyelem középpontjába állított ember sok más tennivalója, dolga mellett verseket is írt. Annál meglepőbb ez a magatartás éppen József Attilával szemben, hiszen ő volt az, aki olyan egyértelműen s félre nem érthetően éppen költő voltában látta társadalmi szerepét. S ez a mozzanat arra utal, hogy Szabolcsi Miklós „mesterségesen” von be szociológiai kategóriákat mintegy a „mai nyugati irodalomtörténetírás egy jelentős részének” ellenében, az egyensúlyt úgy véli megteremteni, hogy háttérben hagyja a művet, nem annyira az életrajz, mint előbb jelzett általánosításai kedvéért. Leegyszerűsítve és kissé nagyítva, azt is mondhatnók, hogy a tudós szerző szemében a fiatal József Attila pályaképe nem cél, hanem alkalom, hogy általánosításait az irodalomtörténetírásba vonva, ismételten igazolja a szociológiai irodalomszemlélet létjogosultságát. Nem lesz véletlen tehát, hogy a költő életéről és művéről kialakított szemléletében az „egyedi” vonások háttérben maradnak, holott közhelyszerű az a követelmény, hogy azt a művet elemezzük, amit csak József Attila hozhatott létre és senki más, mint ahogy az életrajzi fejezetekben is arról az egy

emberről szeretnénk olvasni, aki József Attila volt, kinek az élet egyetlen variánsa adatott meg, megismételhetetlenül és a reprodukció minden reménye nélkül. A „Kor” tehát az ilyen felfogásban „magyarázó” szerepet játszik az életrajz egyes fordulatainak megértésében, illetve a költői mű sok sugalmazója közül az egyik lesz, nem pedig középpontja, mint Szabolcsi Miklós szemléletéből kiütközik; leegyszerűsítettnek látszik az a felfogása is, miszerint az „élet — a maga törvényszerűségeivel s véletleneivel is — mintegy közvetítő, mű és kor, költészet és társadalom között...” (5. o.). Mondanunk sem kell, mind a mű, mind a költői élet sokkal bonyolultabbnak, áttételekben és összetevőkben sokkal gazdagabbnak tűnik, mint Szabolcsi Miklósnak fentebb kifejtett s a bevezetőben megfogalmazott interpretációjából kitelnek. Am igazat kell adnunk Szabolcsi Miklósnak, amikor költői életrajzán is inszisztál, hiszen a helyes nézőpontból szemlélt élet, anélkül hogy a költői mű önelvűségén csorba esnék, a mű interpretációját segíti elő, támogatja az interpretáló ihletét, nemegyszer helyes arányaiban villantva fel a mű tartalmazta részleteket, s mutat az ihlet sugalló forrásaira. Meg kell azonban azt is mondanunk, hogy Szabolcsi sorrendjét (kor — életrajz — mű) nem olyan viszonyulásban látjuk, mint tudós szerzőnk, azaz: nem a kor felől közeledve szemléljük az életrajzot, az életrajzból kiindulva a műalkotást, hanem „archimedesi pontnak” mind az életrajz, mind a korrajz tekintetében a műalkotást tekintjük az irodalomnak irodalom-szempon-túsága miatt is: az az ember érdekel, aki az adot műalkotást létrehozta, nem pedig egy emberi élet általában, s minden más mozzanat, aminek szá-lai nem a műalkotás felé tartanak, a költői „pályaképpen” tizedrangú szerepet játszik.

Mondandónkat illusztrálni igen alkalmasnak mutatkozik Szabolcsi kutató kedvének igen értékes eredménye: József Áron sorsának kinyomozása, adatszerű feltárása. „Tudjuk” és „ismerjük” tehát József Áron sorsát, életútjának állomásait és szétfoslának a legendák, család- és irodalomtörténetiek, amelyek a költő „apa-mítoszának” alapjait képezték. Ugyanakkor Szabolcsi Miklós könyvének éppen ez a fejezete egy sor nyugtalanító, a költői mű szempontjából fontos kérdést hagy nyitva, illetve félmegoldásokkal elégszik meg. Nem tisztázta pl. megnyugtatóan, tudott-e a költő apja sorsáról. Ha „tudott”, miért volt szüksége József Attilának, a költőnek az „apa-mítosz”-ra egyes ver-seihez; a pszichoanalitika területén járnak-e, vagy a költői „ráfogás”, transzponálás indítékait kell itt szemlélnünk; miért kellett a költőnek oly csökönyösen ragaszkodnia az apa „Amerikába vándorolt ki” gondolatahoz —, s belejátszott-e öngyilkosságának indítékaiba az a lehetőség, amit Szabolcsi Miklós felvet: „...nem lehetetlen, hogy 1937 novemberének esős napjaiban Balatonszárszón megmondta ezt József Attilának...” (25. o.). Nem utolsósorban tisztázásra vár még, mi József Jolán szerepe az „apa-legenda” kialakulásában; mit kellett el-takarni, eltitkolni az apa „mitizálásával” Attila elől, illetve a költőnek önmaga előtt? E kérdések az életrajzi adatszerűséget kiragadják és túllendítik a biográfiai tények öncélúságán, és a mű megértésének szempontjai lesznek az uralkodók, mintegy a tényeken túl költői kö-vetkezményeik miatt telnek meg érdekességgel és jelentőséggel. Ehe-

lyett Szabolcsi „értelmezése” a következő: „A költő mély ösztönnel s politikai éleslátással ismeri fel apja sorsában az általánost, kapcsolja össze József Áron eltűnését másfélmillió magyar kitántorgásával. Mert igaz, hogy sok egyéni (s részben még ki nem derített) motívum összejatszása kellett ahhoz, hogy »elhagyja a családját«, de lépésében milliók törekvése mozgott...”, majd tizennégy sorral később így folytatja: „Az 1908. évben — amikor József Áron a kivándorlók között szerepelhetett — a kivándorlás mértéke erősen csökkent...” (52. o.). Ha nem tudnók, hogy Szabolcsi Miklós derített fényt az apa sorsára, most megingana a „tudásunk”, hiszen ebben a bekezdésben a kivándorlás problémájának lábjegyzetes apparátusa is olvasható, s az „általánosítás” kedvéért a szerző mintha megfélekedni látszana a maga pozitív eredményeiről is. S mi több, ezek az adatok már túl vannak, Szabolcsi „pályaképe” szerkezetében is, a szükségesnek ítélt kerekteken, és a mű olyan pontját, egyik olyan irányát jelentik, amikor a felhalmozott adatok, a nagy bibliográfiai apparátus, amely az irodalomtörténeti szakmunkák természetesen velejárója, az öncélúságba hajlik át; a tárgyi fogódzók mintha már önmagukért lennének csak a műben és nem a vizsgált költői mű, illetve életrajzi kérdéseit lennének hivatottak megvilágítani. (Igen tipikus esete ennek a pályaképben kétszer is felhangzó panasz, hogy a bejelentő hivatal anyaga 1944-ben megsemmisült, s így a József-család lakásairól pontos értesüléseink nincsenek. 49. és 80. oldal).

A tények oly kötelező tisztelete s hatalmas apparátusa sem tudja azonban megakadályozni, hogy a költő gyermekkorának rajzában maga is ne fogadja el és ne mondja tovább a költő „mama-mítosát”. Ha a József Áron-féle legenda szertefoszlásának az érdemét tudjuk, annál inkább kell csodálkoznunk a „mama-mítosz” ilyen erőteljes létezésén Szabolcsi művében. Az életrajzíró a valóság tisztelője, még akkor is az egy kicsit, amikor a költői mű imaginatív területeit járja be, leegyszerűsítve úgy is mondhatnók, hogy a „valóságot” írja. Ám Pócze Borbála esetében Szabolcsinál félre nem érthetően az életrajzból mítosz kerekedett ki, a költőnél az „anya-mítosz” költőileg oly kidolgozott volta hatására. Magáénak vallja Koczás Sándor jellemzését: „Pócze Borbála... falusi szegényből városi, zsellérlányból már proletárasszony lett. Proletár-volta persze korántsem jelentett világos és egyértelmű öntudatot, ösztöneiben azonban teljesen ehhez a világhoz tartozott. S ez éppen elegendő volt arra, hogy a maga történelmi hivatását betöltse. Hogy „mamává” magasodjék...” (Szabolcsi mű 50. o.). Ezt a gondolatot ismétli meg műve 85. oldalán, majd a 88. és a 177. oldalon.

Tovább elemezve Szabolcsi Miklós életrajzot interpretáló módszerét, éppen a „mama-mítosz” juttat el bennünket a kérdéshez: vajon az osztályhűség irodalomtörténeti kategória-e, s be lehet-e éppen ezt a kategóriát az interpretáló szemléletének középpontjába állítani? Ha a József Áron-legenda kicsengése el is kerülte volna figyelmünket, a „mama-mítosz” fentebb jelzett elfogadása és regényesítése erre hívja fel a figyelmet. A mama-mítosz tengelyében ugyanis ezt a problémát látja Szabolcsi, mint ahogy ezt tartja vízvázalstónak is (Nagyon jellemző például, ahogy Jolán „kitörését” tárgyalja: „Ám ez is a láza-

dásnak egy faja volt; alacsonyabb rendű kitérés, osztályához kevesebb hűséggel, mint József Attila...” 90. o.), az emberek megítélésében. Művében általában merev kategóriaként bukkan fel ez a kérdés, s éppen ennek tulajdonítható, hogy nem tudja hajlékonyan követni a költő életútjának alakulásait, az alakulás felvetette kérdéseket, hanem a maga konstrukcióját igyekszik József Attila életére és művére rákényszeríteni. Könyve 172. oldalán felvetett kérdésére adott válaszában (a kérdése: „Mit hozott magával József Attila ebből a gyermekorból, — s milyenné formálódott tizennégy éves korára?”) ezt olvashatjuk: „A magát mindig a külváros népéhez számító, gyermekkorát nem feledő s szégyellő, hanem magyarázó és megértő költő számára a gyermekkor a tudatos közösségvállalás élményalapját adja; ő nem felülről hajlik a szegények és elesettek fölé, hanem közülük nő ki, s nem tagadja meg őket, hanem sorsukat példának s törvénynek tekintti, saját sorsát pedig az együttes harcra és életre kötelezőnek...” (173. o.). Holott a Szabolcsi felvetette kérdésre nem pontosan az a felelet, amit itt idéztünk. Ugyanis nem vezethet eredményre a visszavetítés módszere, mivel Szabolcsi megérteni és megrajzolni igyekszik József Attila gyermekkorát, különösen nem, ha a nagy költő gondolatilag felmért, sorsa tanulságait elemző tudatosságát keressük gyermekkorában, hiszen a menekülő költőt sorsa fordulatai kényszerítik ismételten vissza osztályába, aminek következtében a determináltság nem kis mértékben fatalisztikus vonásokat kap majd szemléletében. *A város peremén* fényei és az *Elégia* árnyai mutatják a felismerés élményének döbbenetét, ám ezek a versek később születtek, hiszen közben a költő egy kanyargós utat járt még meg — életsorsban és eszmékben egyaránt. Ha a tizennégy éves kamasz az öntudat fokára jutott, akkor az öntudatnak azt kellett volna sugallnia: innen menekülni kell! Szabolcsi Miklós idézi a költő Vágó Mártához írott levelének sorait, amelyekben Szabolcsi konstrukciójának cáfolata is olvasható: „... legutóbb elfelejtettem válaszolni arra, hogy nem bírod a szegénységet... ki bírja a szegénységet? Volt-e valaha valaki, aki nem pusztult bele, vagy nem menekült ki belőle, ha nem volt muszáj olajos papírok közt árnyakkal vacsorázni?” (174. o.).

A Szabolcsi rajzolta hatalmas arányú pályakép tehát nagyon egyoldakúan mutatja meg József Attila fiatal éveit, és nem tárja fel a maga gazdagságában, sőt ellentmondásaiban. Akadályait maga teremtette meg, amikor azzal a szándékkal fogott József Attila pályaképe megrajzolásához, hogy a költőben, sorsában, költészetében kimutassa az általános érvényűséget, azaz: tipikus proletársorsot akar látni benne. „A kisgyerekek József Attila sorsa — nem kivételes sors; alapélményeiben már kora gyermekkorában, az öcsödi évek után osztozott a külváros, a város peremé munkás proletárgyermekei élményeivel; a gyermekkor nehéz nyomai, amelyek egész életén követték, tíz- és százazrek gyermekkorának nehéz nyomai voltak” (91. o.) — írja Szabolcsi, majd szövege egy másik bekezdésében ódai hangon, kizökkenve az irodalomtörténész hűvösebb előadásmódorából, tovább mondja ezt a művének belső mottójaként is értelmezhető gondolatokat: „Proletár gyermekkor a József Attilaé a magyar proletársors minden fájdalmával, kínjával és ellentmondásával... De ez a tépett, nyomorított század

eleji magyar proletár gyermekkor, mégis annak az osztálynak az erejét szemléltette, amely a »papok, katonák, polgárok« után az emberi mű értelmét tovább viszi... Hogy divatos szóval éljünk: mindenestől korszerű, modern gyermekkor ez: a gépek világában, a mozgalmak világában, a sokféle elemből egygyé forró magyar ipari munkásság világában telt. S mindazok a sebek és konfliktusok, amelyeket a gyerek József Attila átélt, osztályának sebei és konfliktusai is; azok a konfliktusok, amelyek feloldásával az új társadalom, — s benne az új művész s az új ember — megszületik..." (177. o.).

Hosszasabban idéztünk, hogy kitéssék Szabolcsi vizsgálódásainak vezéreszméje, és körvonalazzuk azt a József Attila képet is, amelyet rajzolni szándékozik. Patetikus és virtuális költő-kép készül tehát, amely nem veszi mindig figyelembe azokat az intenciókat, amelyek a költő sorsában és művében kitapinthatók. Mert József Attilának is van egy képe gyerekkoráról, amely, a szükséges költői transzformációk ellenére is, a valósághoz közelebb jár, mint Szabolcsi eszményített portréja. A „kisgyerek aki voltam” — gondolata ez, amelynek kérdését az életrajznak kellene megoldania, és nem oldja meg, mert nem száll le az elidegenülés „rondabugyrába”, holott ezen keresztül vezet az út a költő életének és művének értelmezéséhez. S ha Szabolcsi pályakép-értelmezését nem is hatotta át az elidegenülés kérdésköre, megkerülni sem tudta, mert ezek a tények makacsságával szegültek ellent annak a szociologizáló és tipizáló szemléletnek, amely oly egysíkúan és egyértelműen „vonalasanak” akarja látni a „proletárköltő” életét és művészetét. Szabolcsinak tehát, ha halványan is, elmosódottan is, de ellenpontoznia kell az elidegenülés koordinátaival is a maga képét. Az öcsödi élettel kapcsolatban olvassuk: „... A kép eléggé egyöntetű: az öcsödi tartózkodás úgy maradt meg József Attila emlékében, mint a legnagyobb idegenség, a legszörnyűbb megaláztatás, a kivettség időszaka, mint mértéktelenül kemény munkáé s a nem-érdemelt büntetéseké, a megszenvedett veréseké... (68. o.). Majd még egyszer: „Kiszolgáltatót s magányos volt, idegenben élt s idegennek érezte magát, nevétől is megfoszthatták, s lelenc volta bizonyára elválasztotta még a többi falusi szegény gyerektől is. S habár talán írói túlzás is az, hogy »innen hajtott ki a későbbi tudathasadás« és hogy a »benne lapangó vadállat« jelentkezése itt kezdődik, ahogyan Németh Andor állítja, az biztos, hogy az itt elszenvedett sérelmek egyik összetevőjét alkották későbbi neurozisaiknak, s hozzájárultak egy adott szerencsétlen pillanatban egyensúlya felbomlásához” (76—77. o.). Kommentárjával azonban tovább megy, és ismét csak általánosítani akarva szólam-mondatokat ír le: „... saját kiszolgáltatót sorsában sok tízezer szegény lelenc sorsában osztozott, s osztozott sok milliónyi falusi szegény gyerek sorsában... Az utca és a föld fia volt — már hétéves koráig is megélte a városi és falusi szegénység gyermekeinek sorsát... (77—78. o.).

Az elidegenültség újabb körének nyomára bukkanunk az 1912—14-es évekkel kapcsolatban: „Valóban a magány, az egyedüllét, a szülőnélküliség, a lakásban-való-egyedül-tartózkodás lehetett egyik legnagyobb élménye. Ehhez az élményhez járul a betegség-kiváltotta lelkiállapot, a felfokozott érzékenység, s élenkben működő fantá-

zia . . ." (96. o.). Annál sajnálatosabb, hogy a költő életének ezeket a gondolati és érzelmi csomópontjait nem domborítja ki, holott ezek állandóan jelen vannak a költő életében, s az egzisztenciális lét formáit jelentik, míg az életadatok önmagukban kevésbé érdekesek, s csupán akkor jelentenek valamit, ha elősegítik a „pálya” értelmezését. Nem arról van tehát szó, hogy tagadni akarnánk József Attila proletár származását, s hogy az „utca és föld fia” volt, hanem fel szeretnénk vetni annak kérdését, hogy milyen *emberi* következményekkel járt ez a tény, s ezen túl, milyen „költői” következményei vannak. Ha csak politikai kicsengését halljuk, a költő pályaképét akaratlanul is meghamisítjuk.

A makói évek rajzában a felvetődő kérdések tovább szaporodnak. Nemcsak a József-család tipikusnak hitt proletársorsa ébreszthet bennünk kétségeket, hiszen az Jolán „kitörésével” a kispolgári formák felé indult meg, hanem a Makóra került költő életsorsának alakulását megítélendő is. Az alakoskodás elriasztó korszaka ez az időszak. A társadalmi ranglétrán „felfelé” csúszó Jolánnak s polgári férjének terhes volt a József-család proletár-élete: titkolni kellett tehát. S valamennyien belemennek a „játékba”, mert még az önmegtagadás árán is meg akarják tartani magukat ott, ahová Jolán női szépsége eljuttattá őket. József Attila legdicszónásabb életszakasza ez, s mindaz, am/ Makón és Szegeden várt rá, s ez vonatkozik a költőnek mind családi ügyeire, családjához való viszonyára, mind pedig a makói környezetében elfoglalt helyére. Mélypont ez, mélyebb, mint az öcsödi élet volt, hiszen abba öntudatlanul jutott, ám a makóit maga is, ha kényszeredetten is, de vállalta, mert tudta, hogy a család inkább a havi kilencszáz korona kifizetését vállalja, mint őt magát személy szerint. Helyzetének, „létének” kétértelműsége természetesen nem oldódott meg Makóra érkezésével, inkább kiéleződött. Öngyilkossági kísérlete, iskolai „státusa” — rejtegette társai előtt, hogy kicsoda tulajdonképpen —, ezek fonák helyzetének főbb csomópontjai. S az így felvetődött kérdéseket a megnyílt életpálya azután tovább éltezte: a polgári értelmiségi állapot eszménye lebegett szeme előtt, jóakarói, elsősorban makói köre is ezt sugallták neki, s József Attila költőként és emberként is szorgalmasan tanulta a polgári világ szokásait, miközben létének eltitkolásában az ellentmondások viharfelhőit gyűjtötte a feje fölé. Egyfelől a „szépség koldusa” költői szerepében tetszeleg, annál is inkább, mert az a kör, amely támogatta, ezt sugallta neki és a költő annak a körnek irodalmi eszményeit énekelte meg, mintegy bizonyítékként „szalonképességének”, másfelől mindinkább nyilvánvalóvá lesz az is, hogy a polgári értelmiségi magatartásának nem voltak anyagi alapjai: tisztés hely nem várt rá a rangok ama bizonyos létráján. Az értelmiségi „bohém” szerepe sejlik fel nála: pózai versben és életben egyaránt e szerep vállalását mutatják. Ám végigjátszását már nem. „A kibírhatatlan világ” érzése ezekből az ellentmondásokból táplálkozik, s hogy milyen mélyre jutott, a „szépség koldusa” pózába sűrített illúziók és valóságos helyzete távolságában mérhetjük fel. Árnyékélet az övé Makón, az ifjú polgár reménytelenségének sejtelmével telíteten. Szabolcsi könyvének 487. oldalán „elégedetlenséget”, „rosszérzést”, „világundort” stb. emleget — egészen jogosan tehát, függetle-

nül attól, hogy magyarázatait már kevésbé fogadjuk el, mert József Attila „természetes” útját természetellenesnek, a maga-megtagadása, maga-elvesztése útjának tartjuk.

Költészetének megítélését is ebből a szempontból kell kezdenünk, s fel is vehetjük a kérdést: mi a fiatal József Attila költői problémája? A „hatások” s ebből következően a formai epigonság nem az elsődleges kérdések közül valónak látszik. Szabolcsi ezt a kérdést kimerítően tárgyalja, s hozzátenni nem nagyon lehetne. Az érzelmi epigonságnál, pontosabban a költői Én problémájánál meg kell állni. Jeleztük, hogy József Attila emberi „Én”-je Makón elrejtve, szinte inkognitóban lappang, s helyette, mintegy azt pótolni igyekezve, megformál egy költői Ént, elsősorban „Ady nagyra növesztett Énje” hatása alatt. Szabolcsi ezt a folyamatot a fiatal költő értékes eredményének tartja, holott éppen itt, ezen a ponton veszíti el költőileg önmagát József Attila, s „fejlődése” egy nagy vargabetű megtételére kényszerül. Mert költői Énje „felhő kakukkvára” volt, s legtöbb versében a költő virtuális, kitalált Énje szólalt meg, holott igazi kibontakozásához a maga Énje, a maga világának elemei kellett volna. *Éppen azok, amelyeket el kellett titkolnia; meg kellett tagadnia, nem utolsósorban, amelyektől meg akart szabadulni, amire mintaképeinél példát és biztatást nem talált, sem Adynál, sem a „néphez hű művésznel”, Juhász Gyulánál.* A fiatal költő verseinek megítéléséhez itt kell a kulcsot keresnünk, ez az a pont, ahonnan a fiatal költő világának mesterséges és mesterkéltséggel belátható, jellege megítélhető. Éppen ezért tartjuk problematikusnak Szabolcsi Miklós megállapítását: „József Attila nem a konzervatív népnemzeti iskola epigonjaként indult, nem is az arra épülő munkásköltészet folytatójaként. Másfelől: nem követte kortársai legtöbbjének útját s nem a szélsőséges avantgardizmus, a formák szétrombolása útján kezdte pályáját; nem Kassák epigonjaként s nem expresszionistaként lett költővé. Ahhoz a nagy költői-politikai forradalomhoz csatlakozott, amely az ő fellépése előtt másfél évtizeddel élte virágkorát: Adyhoz és a Nyugat lírájához, a magyar irodalom igazi folytonosságához, legfontosabb ágához...” (369. o.). Vitathatónak tartjuk ezt a megállapítást, mind a fiatal költő kibontakozása, mind a magyar költészet XX. századi útja, külön pedig az „izmusok” megítélése miatt is. El kell ugyanis gondolkodnunk, hogy miért húzódott el olyan hosszúra József Attila „kereső” korszaka, miért kellett olyan nagy utat megtennie igazi költészete megszólaltatásáig. Mert ha elfogadnók Szabolcsi fentebb említett nézetét, akkor rejtélyesnek kellene minősítenünk a költő pályájának első tíz esztendejét, nem tudnánk magyarázatát adni annak az egyszerű ténynek sem, hogy az érett költő ars poeticája tagadása a maga fiatal költészetének is, nem pedig folytatója. S érthetetlen lenne az a lázas „leszámolás” is, ami költészetében végbemegy, amikor kijut a világba és széttekint a valóban kortárs európai és magyar irodalomban. Makói és szegedi szellemi köre ugyanis természetes lelkialkatát, emberi természetét kényszerítette meghamisítani, s magát hamis szemmel nézni. *A Rög a rögöz* típusú versek kivételek a költő ekkori termésében, és bennük „elfojtott” Énje szólal meg, az, amit Szabolcsi, bár nem emel általánosabb érvényre, oly jól rögzít: „... a *Rög a rögöz*ben ott az a felülmúlhatatlan finomság, gyengédség is, tündéries lebegés, a báj,

amelyik József Attila költői egyéniségének egyik összetevője" (445. o.). S az ilyen emberi és költői jelleg megszólalhatott-e abban a pózban, amelynek szerepét Makón és Szegeden játszotta? Aligha. Ez a költői természet ennek a póznak ellenére tört fel a Rög a rögözben, s ennek kiszabadítása játszódott le akkor, amikor az izmusokkal találkozott. A „szélsőséges avantgardizmus” ugyanis nemcsak formális kérdést jelent, hanem emberit is, a maga elvesztett egyéniségének, alaptermészete vonásainak kiszabadítását abból a „csipkerózsika-álomból”, amelybe talán már ott, a gyermekkor öcsödi éveiben merült (magunk József Attila „dalai” kapcsán foglalkoztunk e kérdéssel *Adalékok József Attila pályaképe egy szakaszához* című dolgozatunkban. A Novi Sad-i Egyetem Bölcsészeti Kara Fvkönyve, 1961.).

Szabolcsi Miklós könyvének csupán néhány, fontosnak és a költő életműve megértése szempontjából problematikusnak mutatkozó kérdésével foglalkoztunk, anélkül hogy kimeríthetnénk, hiszen a könyv a nézőpontok és jelenségek sorával ébresztett bennünk kételkedést és hívott ki kérdéseket (külön kellene például foglalkozni Szabolcsi könyvének terjedelmes záró fejezetével s vitatkozni a világirodalom megítélése kapcsán). Ezeket azonban azzal a szociologizáló módszerrel, amellyel dolgozik, megoldani nem lehet, csupán egy oldala szemlélhető. Ennek tulajdonítható, például, hogy a fiatal költő lelkialkatáról nem tud portrét festeni; hogy kevesebbet szól a diák-költő verseiről, mint tanáraitól vagy tankönyveiről, vagy hogy felduzzasztva könyvét, politikai helyzetrajzokat ad egészen közhelyszerűen. S nem utolsósorban ennek köszönhető, hogy a könyvnek csupán kisebbik hányada szól a költő életéről és művéről, hogy nem tudott megszabadulni József Jolán interpretációjától.

Kétségtelen, hogy hatalmas és imponáló anyagot gyűjtött össze: könyvének legnagyobb erénye éppen ebben van. Interpretációi pedig egyszer bizonyára kihívják majd a „Lessing-legenda” mintájára egy „József Attila-legenda” könyv létrejöttét is. Szabolcsinak a József Attila-filológia terén szerzett érdemei maradandóak, a költő összes műveinek III. kötete Szabolcsi filológiai erudíciójának szinte a mintadarabja, s most monográfiájában is a filológiai kérdések megoldásában jeleskedett. Úgy tetszik, Szabolcsi Miklósnak a filológia az igazi területe, míg az interpretációs kérdésekben nem tudta azt a szellemséget képviselni, amelyet korunk már lehetővé tesz, felismerve, hogy irodalom és társadalom viszonylatában a merev sémák alkalmazása nem célravezető s nem az igazság teljesebb feltárásának irányában indítja a kutatást. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy a Szabolcsi rajzolta József Attila-kép képlete igen egyszerű, s mintha nem ismerne más kategóriát, mint „társadalom” és „munkásosztály” s ezek egyértelmű viszonya. Holott éppen József Attila élete és műve az, amelyet nem lehet egyoldalúan megérteni és interpretálni: élet és mű egyaránt el-lene szegül az ilyen tendenciának, és csak erőszakosan, a döntő és lényeges jellegzetességek figyelmen kívül hagyásával lehet érvényt szerezni neki. Szabolcsi Miklós „József Attila pályaképe” pedig ezt a törekvést képviseli. Könyve utószavában írta: „Annyit azonban talán sikerült ábrázolnunk: hogyan sűrűsödik össze, tükröződik s jelképeződik József Attila sorsában a magyar proletariátus fiának sorsa; csa-

ládjában, gyerekkori küzdelmeiben, felfelétörésében, harcában a műveltségért, a szépségért, az emberi teljességért, a harmóniáért — hogyan tükröződik egy egész elnyomott osztály küzdelme...” (606. o.). Szabolcsi Miklósnak ezt a célt sikerült megvalósítania. Kérdés azonban: ez-e a célja az irodalomtörténésznek, s ez-e a feladata egy költő „pályaképe” megrajzolásának?

II.

Van a magyar irodalomtudománynak egy terhes öröksége: Révai József irodalomszemlélete. Ez az irodalomról alkotott felfogás elsősorban a XIX. század magyar irodalmának értelmezését befolyásolta, de döntő módon hatott az Ady és József Attila művészi örökségének értékelése terén is, s így lényegében az elmúlt százötven esztendő magyar irodalmának kutatását, tanulmányozását is megszabta, befolyásolva az irodalomtörténészeket olyan területeken, amelyek az adatgyűjtés munkáján túl vannak, s a koncepció valamilyen formájaként az irodalomtörténeti interpretációban jelen vannak. Nem szándékunk ezen a helyen Révai József hatását kutatni, ám hatásának kérdését fel kell vetnünk, annál is inkább, mert az a tanulmány, amellyel az alábbiakban foglalkozni akarunk, az első lépést jelenti a Révai-revizio terén, Révai József Attila-interpretációival kapcsolatban. Ha a negyvenes éveket a József Attila-értelmezés terén Németh Andor uralja, az ötvenes évektől kezdve Révai József „iránymutatása” a döntő, s az befolyásolta, pontosabban gátolta egy árnyaltabb költői pályakép kidolgozását, s ennek tulajdoníthatjuk Szabolcsi Miklós nagy vállalkozásának interpretációs egyoldalúságait is. Aki tehát manapság József Attilával foglalkozik, Révai koncepciójával is számolnia kell. Mindeddig azonban nem találkoztunk olyan tanulmánnyal, amely nem illusztrációja, tovább mondója lett volna a Révai megfogalmazta gondolatoknak. S ezért kell örömmel üdvözlőnk Gyertyán Ervin törekvését,* aki tanulmányában elsőnek tett kísérletet József Attilát értékelve egy előítéletektől mentesebb, „irodalmibb”, tehát esztétikához inkább tartozó koncepció kialakítására, ebből következően pedig József Attila életművének árnyaltabb, gazdagságát jobban megmutató interpretációjára is.

Szembe kellett hát néznie a József Attila-irodalommal, általában azzal a képpel, amit „József Attila a köztudatban” fogalma jelez, s itt elsősorban Révai József koncepciójával. Találó megállapítások, elevenre tapintó kérdésfeltevések; finom ironia („közhellyé lett, anélkül, hogy közkinccsé vált volna”) jellemzik tanulmányának indító fejezetét. Ez a fejezet azonban József Attila „utóéletének” egyúttal legsötétebb, legkomorabb rajza is: „József Attila — hivatalosan — nagy költő lesz, bevonul a tankönyvekbe, utcát, teret, intézményeket, úszódarut neveznek el róla. Ugyanakkor azonban alakját mégis a hűvös tartózkodás, a kritikus óvatosság lengi körül. Prózaí írásai, tanulmányai, levelezései, egyéb vele kapcsolatos dokumentumok több mint egy évtizeden át, ha formálisan nem is elzártak, de praktikusán hozzáférhetetlenek a nyilvánosság számára...” (11. o.). Majd: „A kép,

* Gyertyán Ervin: *Költőnk és kora. József Attila költészete és esztétikája*. Bp. 1963.

amit felvázolnak róla, a modern szocialista költészet elvont és általános sémája, amelybe a kor minden jelentős kommunista költője... belefér, csak az idézeteket és adatokat kell a megfelelőre kicserélni..." (12. o.). Vagy: „Káderpolitikai szinten méricskéljük azt, ami már régen a személyiség történelmi szerepének problémakörébe tartozik..." (13. o.). Gyertyán Ervin érdeme azonban a Révai-revizió felvetésének megcsillantásával tűnik csak ki igazán, bár fenntartással kell fogadnunk Révaival kapcsolatban, hogy „Kölcsey, Kossuth, Ady szinte kongeniális értője” volt (17. o.); amit a Révai rajzolta József Attila-képről mond, igen találó: „Nem ennek a tanulmánynak feladata válaszolni arra a kérdésre, hogy... miféle történelmi körülmények és eszmei történelmi korlátok következtében vált minden jó szándéka és olykor kitűnő meglátásai ellenére is csak töredékes, egyoldalú megértőjévé (ti. Révai. B. I.) a marxista József Attila — és általában kortársai — művészetének. De kétségtelen: József Attila költészete *lényegét, minde- nekelőtt* (a kiemelés Gyertyán Erviné. B. I.) való érdemét Ady folytatásában és továbbfejlesztésében látni — és nem Adytól és az egész megelőző költészettől való minőségi különbözőségében, újszerűségében, kezdeményezésében — politikailag és esztétikailag egyaránt téves kiindulási pont..." (17. o.). Nem nehéz Gyertyán szövegéből azt sem kiolvasni, hogy Révai interpretációjából következik az a „gyanakvás”, amely Gyertyán szavai szerint az „apokrifoknak” kijár, más szóval, hogy Révai szemszögéből József Attila „apokrif” költő, akihez csak gyanakvással és fenntartásokkal szabad közeledni. Nem kevésbé tisztító Gyertyánnak a freudizmussal kapcsolatos vitája is, amelyben Révai nézeteivel száll szembe: a vitával, majd a kérdéses helyen foglalkozunk. Tanulmánya indító fejezetében azután olvashatunk még egy, a József Attila értékelésén messze túlmutató gondolatot is, amely a szerző szavai szerint a tanulmány alaptézise is: „... e tanulmány alaptézise éppen az, hogy József Attila jelentősége csak (a kiemelés Gyertyán Erviné) a magyar líra fejlődéséből — bármilyen nagy és nélkülözhetetlen inspirációt is jelentett számára — nem érthető meg, és csak a magyar kultúra keretei között nem mérhető fel..." (24. o.).

Figyelemre méltó írói magatartás, elgondolkodásra készítő megállapítások a Gyertyán Ervinéi. Nem akarja tovább mondani elődei szavait, hanem önállóan s előítéletektől mentesen keresi József Attila életművének döntő jellegzetességeit, s olyan „tabu” területekre is elmerészkedett, amelveket a József Attila-irodalom vagy óvatosan elkerült, vagy közhelvekkel igyekezett „ártalmatlanná” tenni, sajnálatos emberi gyöngeségeknek minősítve azt, ami József Attila egyik nagy költői eredménye volt (pl. a freudizmus, József Attila esztétikája stb.), s ahogy ezt Gyertyán mondja: „Eszerint tehát van József Attila, a freudizmusba vévedt magánember és tanulmányíró, és van József Attila, a költő, akinek mint versírónak »semmi köze a freudiz-mushoz«” (50. o.). Gyertyán nem fogadja el a két, fehér és fekete, József Attila létezését, hanem megkísérli megérteni a költőt úgy, amint élete és műve adva van, konkrét és komplex jelenségként, a XX. századi világirodalom szemszögéből nézve a költő életművét. S azt szeretnénk hinni, hogy ezzel a tanulmánnyal az új József Attila-irodalom kezdete köszöntene be.

Tévedés lenne azonban Gyertyán érdemét pusztán csak a József Attila-irodalommal vívott csatájában szemlélni. Igen sok részleteredményét, a kitűnő megfigyelések egész sorát tarthatjuk számon tanulmányra olvasása óta. Jól jellemzi annak a társadalomnak a jellegét, amelyben József Attila élt: „... Magyarországon előbb volt proletárforradalom, mint a Szovjetunió kivül bárhol Európában, és — József Attila költészete szempontjából éppen a történelemnek ez a durva elmentmondása válik jelentőssé — előbb győzedelmeskedett a fasizmus, amely ugyan ráépült az ország elmaradt, félfeudális, látszatparlamentáris szerkezetére, de módszereiben, kegyetlenségében az osztálynyomásnak már azt a »legmodernebb« formáját képviselte, amit Európa többi népe — és költője — csak később ismer meg. Ebből ered, hogy József Attila nem nagy, progresszív eszmeáramlatok utolsó mohikánjaként jelentkezik az európai kultúrában, aki még tud (a kiemelés Gyertyán Erviné. B. I.) újat mondani a régi jegyében, hanem az egyetemes társadalmi fejlődés előőrseként. Nem záró kő, hanem kezdet...” (26. o.). S ebből a szemszögből nézve határozza meg költészetének koordinátáit imígyen: „a tiszta öntudat megrendítő és magányos teljesítménye...” (33. o.).

József Attila „huszadik századiságát” kutatva Gyertyán Ervinnek is el kellett jutnia az elidegenülés kérdéséhez, ami a XX. századi világirodalomban többek között az egzisztencializmus és freudizmus kérdéseiben csapódott ki. Am azt is hozzá kell itt tennünk, hogy ezek a kérdések a József Attila-interpretációknak nemcsak a „legizgalmasabb és legkényesebb” pontját jelentik, hanem a költő művének „kulcskérdéseit” is: az ezekhez való viszonyulás azt is megszabja, mennyit és mit tud meglátni az elemző költő életművéből. Gyertyán bátran nekivág ezeknek a kérdéseknek is: „József Attila ugyanis nem csupán az »utca és a föld« fia, nem csupán a marxizmus igazságainak páratlan költőiségű megfogalmazója. A többi között például — marxistaként! — az egzisztencialista életelménynek is olyan lírai fogalmazását adja, ami ugyancsak egyedülálló a par excellence egzisztencialista költészetben is...” (38. o.). Am kevésbé tudunk egyezni Gyertyán Ervinnel, amikor maga is a József Attilát „mentegetők” módjára ki akarja „mosni” egzisztencializmusából, mondván, hogy a „kulcsszavak találkozása — semmi, bűn — ...nem jelent világnézeti találkozást” is (43. o.). S nem lehet „spontán ihletre” sem redukálni ezt a mozzanatot, mert több annál: költői mozzanata ez életművének, ám hatása elér egészen addig az elégedetlenségéig, amely benne a marxizmussal szemben él, ti. hogy az ember kérdéseire nem lehet vele közeledni (s ez van a „freudizmusa” mélyén is), ugyanis József Attila olyan világba jutott, amelyhez kora marxista gondolkodásának nem volt „kulcsa”, holott az egzisztencializmusnak is van „reális magja”, amelyből a XX. századi világirodalom táplálkozni tudott, és tudott József Attila is, megélve „dudásként” a XX. század nagy emberi „poklának” gyötrelmeit (Ezen a helyen csak utalhatok a ... *Semmi ágán* című, a *Híd* 1962. 12. számában megjelent tanulmányomra, amelyben ezeket a kérdéseket részletesebben taglaltam.).

A freudizmussal kapcsolatban is a kérdésfeltevése helyes. Révai egyszerűsítő, a freudizmust kizárni akaró törekvéssel szemben így

PAP JÓZSEF

fogalmazza meg a maga kérdését Gyertyán Ervin: „A kérdés persze nem az, hogy megérthetőek-e ezek a versek a freudizmus nélkül, hanem, hogy létrejöttek volna-e ebben a formában” (49. o.). Majd tovább menve azt is bátran elfogadhatjuk, hogy „a betegség hatása — orvosi probléma; a freudizmusnak mint irányzatnak szerepe a költészetben — esztétikai. Esztétikai, és nem általános ideológiai...” (50. o.). Sajnálunk kell azonban, hogy Gyertyánnak az erejét az interpretációk tévedéseinek, „elkődösítő” tendenciáinak tisztázására fordítja, s nem tud igazi kérdésfeltevéséhez, a „freudizmus” esztétikai kicsengései kérdéséig eljutni, pontosabban ezt a kérdést kellő alaposággal tárgyalni. Bár jelentős eredménynek kell azt is tartanunk, hogy kimondja: a József Attilát körülvevő „értetlenség”, elutasító, „freudizmusát” meg nem értő álláspont a kommunista mozgalmakban előretörő „sztalinizmus”, személyi kultusz, a marxizmus dogmává merevédeése következtében alakult ki vele szemben, s harca lényegében az ilyen jelenségek ellen folyt tanulmányaiban, s verseiben is a termelők és ösztönök világát egyaránt vállalva és megérteni akarva, egyúttal keresve a marxizmus tiszta forrásvizét. S pontos ugyan, hogy „mint minden nagy költő”, ő is hordoz valamit magában a jövőből. Valamit, amit a kortársak már nem tudnak követni...” (67. o.), ám végletnek tartjuk Gyertyánnak azt a szorgoskodó, a költőt igazolandó mondatát, hogy „nem túlzás ezt mondani — a XX. és XXII. Kongresszus par excellence költői előfutárjává teszi...” (68. o.). Egy azonban bizonyos: József Attila „marxizmusát” nem szabad megkerülni, annál inkább is, mert nemcsak a filozófia sajátos területeit érinti, de a költészetét is.

Gyertyánnak éppen ezért szembe kell néznie a világnézet kérdésével, s vannak gondolatai, kezdeményei, amelyek figyelemre méltóak. Rögtön „alapvető kérdéseknél” állhatunk meg: „a világnézet esztétikai szerepének” problémájánál (81. o.). Egyfelől leírja azt a találó mondatát, hogy „nem elég, hogy igaznak találja azt, amiben hisz, szépek is kell találnia. S valamely világnézet igazi győzelmét, meggyökeresedését, életrevalóságát éppen ez a másodsori, ez az esztétikai elsajátítás jelenti” (84—85. o.). S ebből következően helyesen jelöli ki József Attila költői szerepét: ő hajtotta végre a marxizmus másodsori, esztétikai, elsajátítását. Ám nemcsak a „marxizmust avatta költészetté”, hanem ezen túlmenően „a költészetben és a költészettel fedezte fel a világ dialektikus-materialista egységét, a marxi filozófiát — mint szerves és összefüggő egészet” (87. o.), ezen túlmenve pedig, ha óvatosan is, csak a „tőkés országok költőire vonatkoztatva” levonja a mai ún. szocialista költészetre vonatkoztatva is következtetést: „Ugyanakkor a tőkés országok költői számára szubjektíve is egyre nyomásztóbb az az ellentmondás, amely a szocialista költészet hagyományos, elavult és folytathatatlan formája és a korigény, az emberi lélek kifejezésében elért európai színvonal között van” (91. o.). Más szóval: a hagyományos szemléletmóddal ellentétben, éppen József Attila példáján okulva, vallja, hogy „nem bűn”, ha a költő „megmártódik” a „költői irracionizmus... vizeiben” (91—92. o.). Bár végső kicsengésében nem tud ezen a gondolon végigmenni, pontosabban, csak kiindul, de a modern költészet „korszerűségét” ő is át-

engedi a „modern irracionálisnak”, gondosan elválasztva azt a marxizmustól, ezáltal megcsonkítja totalitását: „S végül új minőséget kap a marxizmus is, egyfelől a költőiség minőségét, azáltal, hogy filozófiai lényegéből fakadó, annak megfelelő művészi formát talál; másfelől — mint láttuk — a korszerűség, a par excellence XX. századiság minőségét azáltal, hogy a költő a marxizmus Ariadne-fonalát követve bemerészkedik a modern irracionálisnak még Marx nem sejtette útvesztőjébe, marxistaként járja meg »mélységeit«, éli át, fejezi ki, oldja meg azokat a problémákat, amelyeket e kor — az ész trónfosztásának a kora a lírában is — tesz fel új hangsúllyal” (88. o.). Témánkon messze túlmutató kérdés ez, s belőle ezen a helyen csupán azt vetjük fel: nem kellene-e korrigálni azt a tételt is, amit Gyertyán fejezetcímében olvashatunk, tudniillik a „marxizmus — mint költészet” terminusát, annál is inkább, mert éppen Gyertyán az, aki nagyon helyesen, sokkal árnyaltabban, mint fejezetcímében sejtetni engedi, szemlélni tudja kérdését: „Két mozzanatra kívánunk itt rámutatni: az egyik, hogy József Attila költészetében a marxi eszmevilág a maga szerves teljességében és egységében van jelen, a materialista lételmélet általános és elvont kérdéseitől az aktuális politikai harcokig; a másik, hogy ez a szerves teljesség esztétikai értelemben van jelen (A kiemelés az enyém. B. I.), mint egy új és igaz világlátás spontán szépsége” (96. o.). Ezen a ponton jutottunk el a József Attila-irodalom talán legfontosabb kérdéséhez, amelynek kifejtése a kutatás legfontosabb feladata, a leghalaszthatatlanabb feladatok egyike. Meg kell azonban azt is mondanunk, hogy a „polgári vers” kérdését hiba lenne olyan egvértelműen szemlélni, mint ahogy azt Gyertyán Horváth Márton idézete sejtetni engedi, hiszen József Attila „megértése” egyúttal a „polgári vers” megértését is feltételezi.

Gyertyán Ervin tanulmányának szempontokban és gondolatokban, termékeny meglátásokban leggazdagabb fejezeteit jártuk itt körül. Az ezt követő fejezetek azonban nem előrehaladást, hanem egy helyben topogást (*...Ars poetica*”), illetve megrekedést mutatnak. Mint ha a szerző megijedt volna gondolatai szokatlanságától, és azokat megfésülve a hagyományos József Attila-szemlélet kereteibe akarná illeszteni (*A arcteszék-korszak: A sorsvállalástól — a harc vállalásáig; Útitinusú nártköltészet: A költői kiteljesedés: „... az emberiségért az örök talaion*” című fejezetek), s ilyen politikai közhelveket is leír: „A párt, a marxizmus József Attilát eljuttatja a valóság kendőzetlen, illúzió-mentes megismeréséhez” (157. o.), holott emlékeztetnünk kell arra a tényre, hogy éppen ez a mozzanat az, amelyről a sztalinizmus annyira idegenkedett, hiszen egész felénífműnve, így a szocialista realizmus „pedagógia” is ezen alapult, s ez a mozzanat volt az, amit József Attila képviselt elméleti írásaiiban s költészetében csavaránt. Gyertyán itt már megelőszik egy-egy részletkérdés felvetésével, a részleteket azonban nem tudja egyszerűen költői kénpé szervezni, pontosabban: *még nem tudja* a költő verseiből is kifejtetni azt az elszondolást, amit oly jól meglátott, azaz: költői, nemkülönben pedig emberi relációiban következetesen alkalmazni.

Tanulmányva második, mintegy százoldalas részében a „gondolkodó” József Attilával foglalkozik. Arra keres feleletet, „hogyan lesz

a József Attila-i igazságokból vers, költemény, esztétikum; hogyan valósul meg a költészetben azoknak az igazságoknak művészi elsajátítása, amelyeket tudományos értelemben Marx, Engels, Lenin tettek az emberiség közkincsévé (a kiemelések Gyertyán Ervinéi. B. I.). Hiszen József Attila költészetét úgy jellemezhetjük — s érzésünk szerint helyesen —, mint amely a lírában hajtotta végre azt a fordulatot, amelyet a marxizmus úttörő gondolkodói a filozófiában tettek meg a valóság szemléleti felfogásától a dialektikus felfogásig (188. o.). Tüzetesebb és rendszeres vizsgálat alá veszi József Attila prózai művei közül azokat, amelyek az esztétika területét érintik, és megértő módon látja meg a gondolkodó, a maga sajátos, „költői” területén elmerengő, törvényeit kutató költő gondolatait, amelyeket interpretálva felfedi a költő esztétikai munkáiban egy esztétikai rendszeralkotás kísérletének a körvonalait. Ezen a helyen ezzel nem akarunk foglalkozni, hiszen magunk is, két ízben is kifejtettük ezzel kapcsolatos gondolatainkat a *Hídban* (*Vázlat József Attila ars poeticájáról*, 1959. április, 267—276, illetve: *József Attila tanulmányai*, 1960. 9. 686—697. oldalon). Annyt azonban megállapíthatunk; Gyertyán Ervin tett először kísérletet arra, hogy József Attila esztétikai tárgyú vizsgálódásait a szegényes magyar esztétikai irodalomba felvéve, az „esztétikai gondolat” jelentős magyar teljesítményeként értékelje, ezen túl pedig azt is megkísérelte, hogy József Attila „esztétikáját” alkalmazza a költő művére is, egészen jogosan, hiszen József Attila gondolatai a maga költői gyakorlatából is fakadtak, bár az elmélet messzebbre mutat, és nem pusztán a költő „műhelyének” elméleti megfogalmazása. Igen figyelemreméltóak Gyertyán részleteredményei ezen a téren (gondoljunk csak azokra a megfigyelésekre, amelyek pl. felvetik a költőnél az eizensteini „montázs-technika” meglétét, vagy a kettős vetítés, egy költői kinemaszkóp találó paraleljét), amelyek abban a megállapításban csúcsosodnak ki, hogy „József Attila új költői kifejezőmódjának a lényege... , hogy egy-egy képével ugyanazon dolog, ugyanazon jelenség önmagával való azonosságát és ellentétét teszi szemléletessé, fejezi ki, a szemlélet kettős minősítésének költői feltárása segítségével” (268. o.), s még ezen is túl: „József Attilánál a költőiség, a képalkotás központi kategóriája nem a konkrét és objektív hasonlóság, nem az elvont és szubjektív megfelelés ilyen vagy olyan formája, nem a reflexió, nem az érzés, nem a szemlélet — hanem az összefüggés (a kiemelés Gyertyán Erviné. B. I.). A lét és tudat jelenségeinek a maga összefüggéseiben való szemléletes megragadása az az alapvető célkitűzés, aminek a költői kifejezés minden egyéb formáját alárendeli” (279. o.). Gyertyán azután igen jól látja meg, hogy József Attila „ihlet-fogalma” végső fokon a művészet önelvűségének is létét biztosít, ellentétben a „marxistának” tartott esztétikák mechanikus „tükrözés elméletével, amelyben az írói szubjektivitás, az alkotó ösztön nemcsak elsikkad, de maga a művészet is alárendelt szerepet kap, s vele a művész művészi volta is kétségbe vonódik (holott a költő „társadalmi” funkcióját látta költő-voltában!). A „szubjektív elem” bevonását az esztétika döntő mozzanat-körébe Gyertyán így jellemzi: „József Attila zseniális érzéssel sejtette meg ezt, amikor elmélkedéseinek középpontjába éppen a szubjektív oldalt, ennek tevékenységét

állította" (282—283. o.), bár Gyertyán nem látta meg, hogy éppen ez adja meg a kulcsát a XX. századi világirodalom „modern irracionális-musának” megértéséhez, művészet-volta felismeréséhez is, különösen ha hozzákapcsoljuk József Attilának azt a tételét, hogy a mű minden pontja archimedesi pont. Amikor József Attila népmese-példáját idézi, lényegében ezt végzi el. Mert József Attila szemlélődései az esztétikum területén a *művészet* interpretációjának, a művészeti dialektika törvényei felismerésének lehetőségét kutatta, egyben pedig a maga költészete „védelmét” is elvégezte. Gyertyán Ervin könyvének érdeme éppen az, hogy érvényt akart szerezni a költőnek s rehabilitálni éppen azokon a „tabu”-területeken, amelyekre a József Attila-kutatás eddig nem merészkedett, s felmutatta a költőt, nagynak mutatva éppen abban, ami miatt ma is még oly nehezen fogadják el: huszadik századiségét.

Tudtuk: József Attila modern költő, mélységei és magasságai nyugati kortársaiéval egyenrangúak, s azt is tudtuk, van „többlete” is. Gyertyán, ha sokszor bátortalanul is, ezt az izgalmas, sokrétű és összetett „modern” József Attilát akarta meglátni. S ez önmagában is értékessé és jelentőssé teszi könyvét.